

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА КНИЖКОВУ КОМУНІКАЦІЮ В ДИСЦИПЛІНАХ ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАТИВНОГО ЦИКЛУ

Розглянуто еволюцію наукових поглядів на книжкову комунікацію в дисциплінах документно-комунікаційного циклу, запропоновано власне визначення поняття «книжкова комунікація».

Ключові слова: книжкова комунікація, спілкування, соціальна комунікація, бібліологічний етап, інформаційний етап, комунікаційний етап.

Рассмотрена эволюция научных взглядов на книжную коммуникацию в дисциплинах документно-коммуникативного цикла, предложено собственное определение понятия «книжная коммуникация».

Ключевые слова: книжная коммуникация, общение, социальная коммуникация, библиологический этап, информационный этап, коммуникационный этап.

The evolution of the scientific views on the book communication in the disciplines of the documentary-communicative cycle is regarded. A new definition of the «book communication» category is proposed.

Key words: book communication, communication, social communication, bibliology period, information period, communication period.

Дослідження книжкової комунікації в теоретичному, історичному і прогностичному аспектах потребує ґрунтовного вивчення праць попередників, що вможливить визначити обсяг та зміст базового поняття «книжкова комунікація». Слід зазначити, що в сучасних довідкових виданнях із книгознавства та соціальних комунікацій [11, с. 22], немає визначення поняття «книжкова комунікація». Водночас це словосполучення активно використовується у фаховій літературі останніх десятиліть без будь-яких визначень. Тобто можна констатувати: означене поняття, незважаючи на його активне використання в науковому обігу, ще не набуло офіційної інституціоналізації.

Мета статті — розглянути еволюцію наукових поглядів на зміст і обсяг цього поняття, насамперед, у межах дисциплін документно-комунікативного циклу, оскільки воно належить до їх предметної сфери, і сформулювати його власне визначення.

Слід зазначити, що історія розвитку книгознавства ХХ ст. містить немало прикладів розгляду книжкової справи в контексті теорії комунікації [1; 2; 6; 14], що надає підстав реконструювати еволюції поглядів на книжкову комунікацію в дисциплінах документно-комунікативного циклу. Водночас складність реконструкції полягає

в тому, що в книгознавстві поняття «комунікація» почало використовуватися тільки із 60-х рр. минулого. Перші спроби описати комунікативні процеси в книжковій справі здійснювалися з використанням поняття «спілкування», тому важливо з'ясувати, наскільки коректно редуціювати поняття «комунікація» до поняття «спілкування». Для цього слід здійснити термінологічний аналіз поняття «комунікація».

Слово «комунікація» запозичене із західноєвропейських мов і має латинське походження («communication» — «повідомлення, передача», що пов'язане з дієсловом «communico» — роблю спільним, повідомляю, з'єдную», похідним від «communis» — «спільний») [9, с. 545]. У сучасній українській мові слово «комунікація» використовується в трьох значеннях: 1) шляхи сполучення, лінії зв'язку; 2) обмін інформацією; 3) те саме, що спілкування [3, с. 446]. Причому значення «обмін інформацією» виникло лише в останніх виданнях глумачного словника, нині це поняття полісемантичне.

У першому вітчизняному довіднику із соціальних комунікацій В. О. Льганаєва визначає соціальну комунікацію як «цілеспрямований обмін соціально значущою для її учасників інформацією й знаннями; тобто вона основана на комунікативній дії, що програмується» [22, с. 296–297].

Отже, в сучасних визначеннях поняття «соціальна комунікація» акцентується на значенні, тотожному або «обміну інформацією», або «спілкуванню». В англійській мові поняття «спілкування» і «комунікація» є синонімами, проте на радянському і пострадянському просторах вони мають різні значення.

Для книгознавчих досліджень важливого значення набуває проблема співвідношення цих понять стосовно феномену книжкової комунікації. А. В. Соколов, який, до речі, взагалі розрізняє ці поняття, розглядаючи спілкування як одну з форм комунікаційної діяльності, але стосовно усної, письмової та електронної комунікацій вважає, що їх можна застосовувати як синоніми, оскільки «усна комунікаційна діяльність є духовним спілкуванням соціальних суб'єктів», а «письмова комунікація й електронна комунікація тотожні письмовому спілкуванню, оскільки сумісна матеріально-виробнича діяльність не передбачається» [20, с. 70]. Виявлено, що в книгознавчій рефлексії поняття «комунікація» і «спілкування» більшість дослідників використовують як синонімічні. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь і вчене звання» (грудень, 2006 р.), соціальні комунікації визнано науковою галуззю, з якої може проводитися захист дисертацій, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Експертна рада із соціальних комунікацій ВАК України в грудні 2009 р. визначила робочу дефініцію

соціальних комунікацій, згідно з якою «соціальні комунікації — це різні види інформаційної взаємодії в суспільстві між соціальними інститутами та споживачами соціальної інформації за допомогою визначених каналів, способів та засобів зв'язку в умовах високотехнологічного інформаційного виробництва, які створюють залежно від мети, завдань і характеру взаємодії різні види мережевої комунікації, що має організований і стратегічний характер, та формують єдину суспільну комунікаційну систему, яка функціонує за законами спілкування» [16]. Тобто в зазначеній постанові також акцентується на тому, що єдина комунікаційна система функціонує згідно із законами спілкування. Тому доцільно редуціювати поняття «спілкування» до поняття «комунікація».

Слід зазначити, що еволюція поглядів наукової спільноти на проблему книжкової комунікації відбувалася відповідно до парадигмальних змін у загальнонауковій рефлексії загалом та книгознавчій зокрема. Таким чином, умовно можна виокремити й охарактеризувати три етапи. **1.** 20-ті рр. ХХ ст. — бібліологічний, що базується на засадах традиційного книгознавства (О. М. Ловягін, П. Отле, М. О. Рубакін, М. М. Куфаєв), у межах якого започатковано теоретичну рефлексію щодо функціонування книжкової комунікації; **2.** 60–90-ті рр. ХХ ст. — інформаційний, сформований під впливом досліджень у галузі теорії комунікації, що здійснювався в межах нової метанауки — інформатики (А. О. Беловицька, О. А. Гречихін, С. П. Омилянчук, К. Мігонь, В. М. Ляхов, М. Червінський, Ж. Гаскюель), визначальною ознакою якого є застосування інформаційного та соціокомунікативного підходів до розгляду книгознавчих проблем; **3.** — кінець ХХ — початок ХХІ ст. — комунікативний (А. В. Соколов, М. П. Єльніков, Г. М. Швецова-Водка) — дослідження книжкової комунікації базується на метатеорії соціальної комунікації (ноокомунікології), які набувають статусу метанаук для всіх дисциплін соціально-комунікативного циклу; лише на цьому етапі книжкову комунікацію почали розглядати як підсистему документної комунікації в єдності її внутрішньо- і зовнішньосистемних зв'язків. Отже, слід детально охарактеризувати ці періоди.

20-ті рр. ХХ ст. — роки активізації розробки комунікативної проблематики (її досліджували філософи і соціологи, проблемою зриву комунікації переймалися письменники і художники) — збіглися зі злетом книгознавчої думки в Радянському Союзі. О. М. Ловягін у праці «Основи книгознавства» (1926 р.) визначав книгу як «знаряддя спілкування», а механізм її виникнення й еволюції вбачав в одвічному «інстинкті спілкування, внутрішньому усвідомленні солідарності з далекими в часі та просторі людьми», що притаманні людському роду і які «примушували шукати способи передавання

на відстані та через тривалі проміжки часу того, що можна було словом, співом і жестом донести до присутніх» [13, с. 3–6]. Слід зазначити, що ставлення до книги як «засобу» (М. Ф. Яновський), «знаряддя» (О. М. Ловягін) спілкування характерне для книгознавчих праць того часу. Книга, на думку М. А. Рубакіна, — це «знаряддя передавання знання, розуміння, настрою від того, хто книгу пише, тим, хто її читає або читатиме» [17, с. 136]. Найдокладнішого розроблення проблема книжкового спілкування набула в праці М. М. Куфаєва «Книга в процесі спілкування» (1927 р.) [13]. Учений уважав, що потреба в спілкуванні є сутнісною ознакою людини, а книга вможливує подолання просторо-часових бар'єрів спілкування, оскільки являє собою «міцне матеріальне втілення думки та слова, узятих разом і доступних невизначено великій кількості людей, у необмежений період часу» [12, с. 100]. Водночас він справедливо констатує, що досліджень, у яких акцентується на книзі як єдності думки та слова та як певної матеріально-конструктивної форми, присвячених «книзі в цілому, як явищу спілкування людей», немає. На відміну від своїх попередників, М. М. Куфаєв наполягав, що дослідження означеної проблеми потребує «розкриття динаміки всього книжкового процесу», для чого слід зважати на індивідуальний, соціальний, психологічний, формально-виробничий, технічний аспекти «життя» книги; використовувати дані «сучасної практики книги», її історії, філософії, психології, соціології. Йдеться про необхідність міждисциплінарного дослідження.

У 60–70-ті рр. в книгознавстві дослідники знову звернулися до проблеми книжної комунікації, що пов'язане з новим імпульсом у розвитку комунікаційних студій під впливом виникнення теорії інформації та стрімким розвитком нових комунікаційних засобів, що зумовило актуалізацію феномену «масова комунікація». У Радянському Союзі означені процеси з ідеологічних причин відбувалися дещо із запізненням. Реабілітація теорії інформації збіглася із поверненням із забуття ще раніше «репресованого» книгознавства. «Друге народження» книгознавства відбувалося під знаком самовизначення свого статусу серед інших наук комунікаційного циклу, насамперед інформатики, оскільки з виникненням «безпаперової» комунікації вперше було поставлено під сумнів подальше існування книги і науки про неї. Окрім того, поширення засобів масової інформації, насамперед телебачення, що стало могутнім конкурентом книги, спричинило необхідність обґрунтування її комунікативних переваг. Також серед фахівців дискусійності набуло питання, чи можна вважати книгу засобом масової інформації і розглядати з позиції теорії масової інформації [10]. Це питання було цілком доречним для означеного етапу. Адже стало очевидно, що використан-

ня лише книгознавчого інструментарію для дослідження соціально-комунікативної сутності недостатньо, а стрімкий розвиток нових комунікативних засобів актуалізував питання щодо визначення місця книги серед них. Проблема розвитку нових комунікативних засобів розглядалася саме в межах теорії масових комунікацій, а тому фахівці намагалися саме там знайти відповіді на доленосні для подальшого розвитку книгознавства питання. Слід зазначити, що на той час не було узагальнюючої теорії соціальної комунікації, в якій би книжкова комунікація посіла належне місце, а існували лише теорії масової комунікації, що зумовлювало складну дилему: або визнати книгу засобом масової комунікації, або обмежитися в її вивченні лише використанням книгознавчого апарату.

У 70–90-ті рр. ХХ ст. соціально-комунікативна природа книги розглядалася в працях співробітників Московського поліграфічного інституту: О. А. Гречихіна (у зв'язку з проблемою типології видань), А. О. Беловицької (під час побудови теорії загального книгознавства), С. П. Омилянчука (при розгляді книги і книжкової справи в комунікативному процесі спілкування).

Підсумкова інтерпретація соціально-комунікативної природи книги цього періоду відображена в енциклопедії «Книга» (1999 р.), де вона визначається як одна з основних форм існування й поширення семантичної інформації, способом організації твору індивідуальної свідомості в знакову систему для сприйняття її суспільною свідомістю» [11, с. 299]. Таким чином, на підґрунті ідей вітчизняного книгознавства 20-х рр., у працях книгознавців 70–90-х рр. книга розглядається як один з основних *способів* соціальної комунікації (спілкування).

Ще одним важливим етапом у дослідженні комунікативної природи книги стала теорія мистецтва книги В. М. Ляхова (70-ті рр.). Автор зазначав, що головне призначення книги: «служувати засобом збереження та передачі інформації, спілкування між людьми», — саме в цьому, на його думку, полягає «головна — комунікативна функція книги як форми організації текстового повідомлення» [14, с. 6]. Життєздатність книги В. М. Ляхов пов'язував з розвитком її комунікативних властивостей. Аналогічний підхід є характерним і для книгознавчих праць зарубіжних учених. Книга як *засіб* комунікації розглядалася в працях польського дослідника М. Червинського, професора Боннського університету Г. Грундмана [8, с. 23]. Зокрема, польський книгознавець К. Гломбльовський уважав комунікативність найважливішою ознакою книги [5].

Тобто в означений період увага, насамперед, приділялася книзі як основному елементу книжкової комунікації з огляду на її комунікативну функцію, книжкова ж комунікація як цілісне сис-

темне явище не розглядалася. Це пояснюється передусім відсутністю узагальнюючої метатеорії соціальної комунікації, в якій би книжковій комунікації відводилося належне місце. Слід зазначити, що із 70-х рр. ХХ ст. серед фахівців набула поширення думка про необхідність інтеграції наук, що вивчають проблеми комунікації, та створення узагальнюючої теорії — «метатеорії наук інформаційно-комунікативного циклу» [1].

Водночас таку метатеорію почав розробляти один із найвпливовіших російських фахівців А. В. Соколов, основні положення якої узагальнені в публікаціях кінця ХХ — початку ХХІ ст. [19–21]. Соціально комунікацію вчений розглядав як рух смислів у соціальному просторі та часі. Смысл матеріалізується за допомогою комунікаційного каналу, який є матеріальною стороною соціальної комунікації. Залежно від каналів, що використовуються, А. В. Соколов розрізняє роди соціальної комунікації (сукупність споріднених комунікаційних каналів): усну, документну й електронну. Слід зазначити, що використовуючи поняття «документна комунікація», дослідник практично ототожнює її з книжковою. У подальших публікаціях він звертає увагу на те, що визначення «документа» і «книги» навіть в енциклопедії «Книга» не містить смислової різниці [19, с. 46]. Тобто його характеристику документної комунікації майже повністю можна поширити й на книжкову, оскільки вона розглядається як різновид документної. Документну комунікацію А. В. Соколов окреслює з-поміж інших видів як таку, що використовує штучно створені документи, спочатку — іконічні та символічні, а потім — писемність, друк і різні технічні засоби для передавання смислу в просторі та часі [20, с. 147]. Документ же, у свою чергу, — це «стабільний речовий об'єкт, призначений для використання в соціальній смисловій комунікації як закінчене повідомлення» [20, с. 118]. Окрім того, А. В. Соколов розглядає еволюцію комунікаційних каналів, яка відбувається в результаті біфуркації (роздвоєння) чотирьох вихідних каналів, що виникли на стадії архікультури: невербального, вербального, іконічного і символічного. На думку вченого, біфуркація виникає внаслідок кризи комунікаційних каналів, що припиняють задовольняти комунікаційні потреби суспільства. Еволюція цих каналів пов'язана з еволюцією культури, яку А. В. Соколов подає як послідовну зміну п'яти етапів: пракультура — архекультура — палеокультура — неоккультура — постнеокультура. Кожний етап характеризується певною комунікаційною культурою (домінуючі в певному суспільстві норми і способи фіксації, збереження і поширення культурних смислів). Виокремлюються такі рівні комунікаційної культури: словесність — книжність — мультимедійність.

У публікації, спеціально присвяченій саме книжковій комунікації, А. В. Соколов пропонує застосовувати суперсистемний підхід, оскільки книжкова комунікація містить як елементи всі інститути, що створюють, зберігають та розповсюджують книжкову продукцію, а також авторів та читачів, і рецепція їх діяльності можлива лише на міжгалузевому рівні узагальнення [21]. Книжкову суперсистему він визначає як структуровану систему, елементами якої є соціальні інститути індустріальної книжності (книговидавничий, книготорговельний, бібліотечний, бібліографічний) плюс інститути літературної творчості та журналістики, що забезпечують створення оригінального тексту. У зв'язку з тим, що нині книжкова комунікація перебуває в кризовому стані, спричиненому, на думку вченого, такими чинниками, як дисфункція читання, девальвація книги, дегуманізація соціальної комунікації, для вирішення цих проблем слід мобілізувати ресурси документно-книгознавчих наук. Із цією метою А. В. Соколов пропонує застосувати метатеоретичний рівень пізнання й окреслює контури такої метатеоретичної дисципліни, як «Документологія» [19]. Означені пропозиції вченого свідчать про усвідомлення необхідності дослідження книжкової комунікації на вищому рівні узагальнення, ніж це можна зробити лише в межах книгознавства.

Відомий вітчизняний книгознавець і документознавець Г. М. Швецова-Водка розглядає книгу як комунікаційний канал. Із точки зору комунікаційно-інформаційного підходу, який вона використовує, книга є документом, опублікованим, виданим чи депонованим, що надається для суспільного користування через книжкову торгівлю та бібліотеки. Сутнісною особливістю, яка вирізняє книгу із сукупності інших видів документів, є те, що в «соціальному комунікаційно-інформаційному» процесі вона створюється в результаті діяльності комунікаційного посередника (1) (видавництво, редакція, центр депонування, фірма відеозапису) і потрапляє до одержувача інформації в результаті діяльності комунікаційного посередника (2) (заклади системи книгорозповсюдження та книговикористання). Тобто ця сутнісна особливість виявляється вченою завдяки акцентуванню на ролі комунікаційних посередників, які забезпечують книзі суспільне життя. Документно-соціально-комунікаційну функцію книги дослідниця вважає головною [24].

Слід зазначити, що тенденцією останніх праць стало критичне переосмислення поглядів на книгу лише як на засіб, спосіб, канал передавання повідомлення: «...книга являє собою дещо більше, ніж засіб» [26, с. 91], «Читач і книжковий текст перебувають у стані діалогу. У цьому діалозі книга — не тільки комунікаційний канал, а й своєрідний суб'єкт комунікації» [7]. Є. П. Шеметова розглядає кни-

гу як *медіумний елемент*, що має не лише контекстний, а й власний зміст. «Засіб має тільки утилітарне значення, а медіум значно більшою мірою, ніж засіб, має власне буття». Тому книгу вона визначає як соціокультурний феномен, завдяки якому здійснюється процес соціальної взаємодії (інтерації) людей [25]. Щодо медіумної природи книги Т. Б. Маркова зазначає, що вона «служує не просто носієм інформації, а комунікативним медіумом, долучення до якого забезпечує єдність людей» [15]. С. В. Сищенко визначає книгу в книжковій комунікації як посередника між автором і читачем [18, с. 32]. Дослідник цілком справедливо зазначає, що поняття «книжкова комунікація» ще активно не використовується, і як робоче, пропонує таке визначення: «Книжкова комунікація — процеси і засоби обміну інформацією у суспільстві за допомогою документів книжкового типу, зокрема книжкових видань» [18, с. 26].

Отже, праці, в яких би об'єкт дослідження — книжкова комунікація, взагалі відсутні. Водночас, погляди науковців щодо соціально-комунікативної природи книги (М. М. Куфаєв), застосування в їх дослідженнях соціально-комунікативного підходу (А. О. Беловицька, А. О. Гречихін т ін.) і, нарешті, створення метатеорії соціальної комунікації, в якій документній комунікації приділяється значна увага (А. В. Соколов), та розгляд книги в системі соціальної комунікації (Г. М. Швецова-Водка) можуть стати методологічним підґрунтям для дослідження книжкової комунікації. Відповідно до поглядів цих учених, можна сформулювати визначення обсягу і змісту поняття «книжкова комунікація» як системної взаємодії основних суб'єктів і об'єктів, що забезпечує рух смислів від автора до читача в соціальному часі та просторі з використанням семантичного повідомлення, зафіксованого в знаковій формі на стабільному матеріальному носіїві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баренбаум И. Е. Информационно-коммуникативные науки в свете эволюции средств информации и коммуникации / И. Е. Баренбаум // Книга: Исследование и материалы. — М., 1990. — Сб. 61. — С. 31–47.
2. Беловицкая А. А. Книговедение. Общее книговедение: учебник / А. А. Беловицкая. — М. : МГУП, 2007. — 391 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
4. Гиляревский Р. С. Общие тенденции в развитии дисциплин научной информации и коммуникации / Р. С. Гиляревский // Книга: исследования и материалы. — М., 1990. — Сб. 60. — С. 28–45.
5. Гломблевский К. Функциональная концепция науки о книге / К. Гломблевский // Проблемы общей теории книговедения: Сб. ст. — М., 1978. — С. 25–43.

6. Гречихин А. А. Истоки формирования книговедения как науки (К постановке проблемы) / А. А. Гречихин // История книги. Теоретические и методологические основы: сб. науч. тр. — М., 1977. — С. 22–33.
7. Григорьянц Е. И. Книга в контексте современной культурной коммуникации / Е. И. Григорьянц // Книга: исследования и материалы. — М., 2004. — Сб. 82. — С. 51–59.
8. Грундман Г. О необходимости и возможности существования общего книговедения / Г. Грундман // Проблемы общей теории книговедения: сб. ст. — М., 1978. — С. 102–118.
9. Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т. 2. Д — конці / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К. : Наук. думка, 1985. — 570 с.
10. Иваницкий В. Ю. Средства массовой коммуникации и книговедение / В. Ю. Иваницкий // Книга: исследования и материалы. — М., 1986. — Сб. 52. — С. 55–73.
11. Книга: Энциклопедия. — М. : Науч. изд. «Большая русская энциклопедия», 1999.
12. Куфаев М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев. — М.: Наука, 2004. — 188 с.
13. Ловягин А. М. Основы книговедения / А. М. Ловягин. — Л., 1926. — 166 с.
14. Ляхов В. Н. Искусство книги / В. Н. Ляхов. — М. : Сов. художник, 1978. — 221 с.
15. Маркова Т. Б. Библиотека в истории культуры / Т. Б. Маркова. — СПб.: Наука, 2008. — 325 с.
16. Робоча дефініція соціальних комунікацій (СК), вироблена експертною радою з соціальних комунікацій ВАК України у грудні 2009 року: [Електронний ресурс]. Режим доступу: RIZ@SVITONLINE.COM. — Назва з екрана.
17. Рубакин Н. А. Среди книг / Н. А. Рубакин // Избранное. В 2-х т. Т. 1. — М., 1975. — С. 107–210.
18. Сищенко С. В. Книжкова комунікація як базова компонента професійної книгознавчої підготовки бібліотечних фахівців / С. В. Сищенко // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. праць. — Х. : ХДАК, 2001. — Вип. 4. — С. 25–35.
19. Соколов А. В. Документология как метатеория документной коммуникации / А. В. Соколов // Книга: исследования и материалы. — М., 2009. — Сб. 91/І-ІІ. — С. 43–49.
20. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
21. Соколов А. В. Суперсистемный подход к книжной коммуникации / А. В. Соколов // Мир библиографии. — 2007. — № 5. — С. 2–6.
22. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник / автор-составитель В. А. Ильганаева. — Х.: КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
23. Червинский М. Система книги. Зберский Т. Семиотика книги / М. Червинский, Т. Зберский. — М.: Книга, 1981. — 128 с.
24. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Г. М. Швецова-Водка. — Рівне, 2001. — 438 с.

25. Шеметова Е. П. Методологические подходы к определению природы и сущностных свойств книги / Е. П. Шеметова // Книга: исследования и материалы. — М., 2008. — Сб. 88/ I. — С. 84–98.
26. Ямчук К. Г. Книга в коммуникационном процессе: ценностный подход / К. Г. Ямчук // Книга: исследования и материалы. — М., 1994. — Сб. 68. — С. 38–48.

Надійшла до редколегії 12.11.2013 р.